

An gesprochen vor dem rîch der landes umb dem sâch noch umb dem schuld wî
an wîndische mit. Aber vor so sprîche in wal aller menghe an. I das er sin
lehen. so sinê rich enpfâhe. Der rich sprîche in remen anderê an den an wîndische
mit so sol er sprîchen zu in. Er si rich oder arm ob er wil. I uo hê ald gûc man
ich anwîst mit wîst du seht und da mit ist er erwâst mit allem recht. Das
ist hîzogen und herren reht ze kîrnden in dem land von sîss. hîss. hîss.

NATAŠA GOLOB

POZDRAVLJEN, TI, KI BEREŠ

Literatura v srednjem veku na Slovenskem
in njeno občinstvo

ambiad suscitandas tribus iacob. & se
sist conuertendas. Qued te Inlud
3entium. ut siss
von Amem hîzoge wî kîrnden
In hîzoge wî kîrnde d ist Amem rînschen rich. Ieg mîst
hîzoge hân noch nemê von die frigen. lantfassen in dem land d
nemê und andê nemê das Amem die frigen geburen des selbê lantfassen

POZDRAVLJEN, TI, KI BEREŠ

NATAŠA GOLOB

POZDRAVLJEN, TI, KI BEREŠ

Literatura v srednjem veku na Slovenskem
in njeno občinstvo

Nataša Golob

POZDRAVLJEN, TI, KI BEREŠ

Literatura v srednjem veku na Slovenskem in njeno občinstvo

Spremna beseda *Boris A. Novak*

Uredil in jezikovno pregledal *Tine Logar*

Oblikoval in tehnično uredil *Matej Nemec*

© 2025, Mohorjeva založba, Celovec – Ljubljana – Dunaj

Tiskala Mohorjeva družba, Viktringer Ring/Vetrinjsko obmestje 26,

9020 Celovec, 2025; založba@mohorjeva.at

Za družbo *Karl Hren* in *Franz Kelih*

Založili in izdali Mohorjeva založba Celovec in Znanstvena založba
Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

1. izdaja: 2025

Naklada 500 izvodov

Cena 69,90 €

CIP – Kataložni zapis o publikaciji,

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

930.85(497.4)«653»

091(497.4)«08/14»

GOLOB, Nataša, 1947–

Pozdravljen, ti, ki bereš : literatura v srednjem veku
na Slovenskem in njeno občinstvo / Nataša Golob ; [spremna
beseda Boris A. Novak]. – 1. izd. – Celovec : Mohorjeva družba ;
Ljubljana : Filozofska fakulteta, Znanstvena založba, 2025

ISBN 978-3-7086-1364-2 (Mohorjeva družba)

COBISS.SI-ID 244758531

Izid znanstvene monografije je podprt s sredstvi raziskovalnega
programa Slovenska umetnost in umetnost Srednje Evrope
in Jadrana (P6-0199), ki ga sofinancira ARIS – Javna agencija
za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike
Slovenije iz državnega proračuna.

FF

UNIVERZA V LJUBLJANI
Filozofska fakulteta

Izid knjige so finančno podprli tudi
dr. Stanko Hočevar, Jernej Hočevar in ddr. Nataša Golob.

Bundesministerium
Bildung

VSEBINA

Zahvaljena, ti, Nataša, ki bereš in pišeš ... (<i>Boris A. Novak</i>)	7
Uvod	9
I. poglavje	21
<i>Izhodišča, danosti in sestavljanje rokopisne dediščine</i>	
II. poglavje	43
<i>Preobrazbe v srednjeveški latinščini, besede za knjige</i>	
III. poglavje	59
<i>Šole, študenti in pišoči, skriptorij in rokopisna delavnica</i>	
IV. poglavje	77
<i>Prepisovalci, kolofoni in podrejena sporočila</i>	
V. poglavje	107
<i>Starejše knjižnice in nekaj zgodnjih popisov knjižnih del – Pregledna dela o srednjeveških knjižnicah v Sloveniji – Oris vsebin in značaja posameznih knjižnic – Pisarske oznake, glose, ekslibrisi, signature in drugi zaznamki</i>	
VI. poglavje	205
<i>Pozna antika in krščanski motivi – Značaj predromanike – Letania norica in Brižinski spomeniki – Legendarij iz Gornjega Grada – Karolinški fragmenti</i>	
VII. poglavje	243
<i>Romanika ali sredinski čas srednjega veka – Terra monastica – Apologia ad Guillelmum abbatem in odnos do umetnosti – Romanski rokopisi iz Stične – Rokopisi in fragmenti iz drugih nahajališč</i>	
VIII. poglavje	281
<i>Čas poznega srednjega veka in umetnost po letu 1200 – Opombe k nekaterim vsebinam: slovarska in leksikalna dela, pravni in kronistični spisi, epska, lirski in videnjska besedila, nabožno pesništvo in pridižni spisi</i>	
Slikovno gradivo	343
Literatura	407
Imensko kazalo	443

Zahvaljena, ti, Nataša, ki bereš in pišeš ...

NATAŠA GOLOB je vrhunska in mednarodno priznana avtoriteta na področju umetnostne zgodovine srednjega veka in še posebej iluminiranih rokopisov, obenem pa vsestransko podkovana in lucidna literarna zgodovinarica. Natančnost, prodornost in tehtnost njenih analiz daleč presegajo formalna naziva obeh doktoratov (za umetnostno zgodovino in primerjalno književnost), saj je v primeru Nataše Golob sleherna vednost le predstopnja še večje radovednosti, ki po intenzivnem iskanju in raziskovanju doživi sintezo znanosti in modrosti. Nataša Golob mojstrsko povezuje ohranjene knjižne in likovne naplavine srednjega veka z duhovnim kontekstom časa ter s sodobnimi interpretacijskimi metodami. Po impresivnem opusu objavljenih znanstvenih študij je Nataša Golob s pričujočo knjigo ustvarila znanstveno trdno, neoporečno dokumentirano in prodorno interpretirano zgodovino srednjeveške literature na Slovenskem in njene recepcije. Bogato umetnostnozgodovinsko znanje Nataše Golob se tu plodno prepleta z literarnozgodovinskimi razgledi v sistematično, izjemno natančno in po ugotovitvah prelomno raziskavo stanja knjižne kulture na Slovenskem v srednjem veku. Tako je Nataša Golob zapolnila bolečo vrzel v našem poznavanju tega obdobja ter prišla do sklepov, ki bistveno spreminjajo naše dosedanje predstave o zgodovini kulture na slovenskih tleh.

Do pred nedavnim je ocena srednjeveške kulture na Slovenskem temeljila na »Katalogu srednjeveških rokopisov«, ki sta ga daljnega leta 1931 skupaj objavila Milko Kos in France Stelè. Njun popis je obsegal 161 rokopisnih enot in je vse do Nataše Golob veljal za zanesljivo, empirično dokazano mero slovenske srednjeveške literarne kulture; na podlagi tega »znanstvenega dokaza« sta literarna in umetnostna zgodovina izpeljali logičen sklep o – evfemistično rečeno – »ne preveč bogati« srednjeveški kulturi na slovenskih tleh. To »ne preveč bogato« oceno je s trmastim raziskovanjem in daljnosežnimi analizami razveljavila prav Nataša Golob. Na podlagi dragocenega dela v tujih knjižnicah je prišla do prelomne odločitve o nujnosti drugačne metodologije: ker je pri tem »terenskem« delu ugotovila, da nekatere izmed najpomembnejših univerzitetnih in nacionalnih knjižnic po svetu hranijo tudi knjige, ki izvirajo iz naših krajev, si je kot metodološki kriterij izbrala ne le osiromašen korpus knjig, ki je po mnogih in nadvse turbulentnih stoletjih ostal na Slovenskem, temveč daleč širši korpus vseh knjig, ki so v srednjem veku tvorile zakladnico »naših« samostanskih in plemiških knjižnic.

Ta ambiciozni projekt je zahteval dolga leta in desetletja dela. Pomembno stopnjo pri tej kompleksni in naporni raziskavi je predstavljala doktorska disertacija Nataše Golob na Oddelku za primerjalno književnost in

literarno teorijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, ki je naslovljena enako kot podnaslov pričujoče knjige – *Literatura v srednjem veku na Slovenskem in njeno občinstvo*. Ta disertacija je bila pomembna stopnica k pričujoči knjigi, ki predstavlja prelomno in temeljno delo o srednjeveški knjižni kulturi na naših tleh.

S svojo izjemno energijo in strokovnostjo je Nataša Golob že v okviru te disertacije opravila pionirsko delo pri radikalnem prevrednotenju ocene srednjeveške kulture na naših tleh: njen popis avtorjev in del, ki so figurirali v srednjeveških knjižnicah na Slovenskem, je že v disertaciji daleč presegal Kos-Steletov katalog, tako v kvantitativnem kot v kvalitativnem smislu, kar je zgovoren dokaz, da je bila literarna kultura na Slovenskem v srednjem veku neprimerno bolj razvita, kakor so to dotlej domnevali. Za pričujočo knjigo je avtorica pregledala 500 del, ki so nastala v naših krajih, upoštevala pa je srednjeveške rokopise, ki so hranjeni tako v Sloveniji kot v tujini, tako v evropskih kot ameriških knjižnicah, če izvor dokumentirano govori o naših krajih in ljudeh. Presegla je slovenocentričnost tradicionalne slovenske literarne zgodovine 20. stoletja, ki je raziskovanje literarnega ustvarjanja na naših tleh v srednjem veku razumela predvsem kot evidentiranje zapisov v slovenskem jeziku ter jih ocenjevala predvsem skozi kriterij razvoja domačega jezika. Kot to pojasnjuje sama avtorica: »Pričujoča knjiga se obrača k delom, ki so nastala v naših krajih od časov sv. Viktorina Ptujkega in imenitnega epitafa škofa Gaudencija v bogatem zaporedju v naslednjih več kot tisoč letih: ker je jezik po večini latinski, je to samo po sebi izkaznica intelektualno in kulturno izbrušenega okolja.«

To izjemno in izvirno delo je pomembno za zgodovino pisje, umetnostno zgodovino, primerjalno literarno vedo in kulturologijo. Ugotovitev avtorice, da je bila knjižna kultura v srednjem veku na naših tleh neprimerno bogatejša, kot smo domnevali doslej, bistveno spreminja in dopolnjuje našo vednost o tem obdobju. Gre za vrhunsko in prelomno znanstveno raziskavo. Čeprav etnična pripadnost v srednjem veku ni bila bistveno določilo, nam ne more biti vseeno, kakšna je bila zgodovina

kulture v naših krajih. Nataša Golob prepričljivo dokazuje, da srednjeveške slovenske pokrajine niso bile provinca brez knjig, temveč enakopraven segment tedanje evropske kulture. Upravičeno je mogoče pričakovati, da bo s tem delom avtorica vplivala tudi na dvig slovenske kulturne samozavednosti.

Naslov pričujoče spremne besede *Zahvaljena, ti, Nataša, ki bereš in pišeš ...* je odgovor na lep, poetičen in pre-roško zvoneč naslov njene sijajne knjige *Pozdravljen, ti, ki bereš ...* Že ta naslovni nagovor odpre tisočletno razdaljo, ki ločuje srednjeveške izobražence in umetnike od nas, ki živimo v bistveno drugačnem času. Navajeni smo misliti, da je srednji vek čas hlapčevstva, surovosti, barbarstva in pomanjkanja slednje kulture. Toda kdo smo mi in v kakšnem času živimo, da si drzujemo ocenjevati srednjeveško kulturo s tako aroganco? Mi smo otroci okrutne, brezdušne, do skrajnosti vulgarne in bebave moderne in postmoderne domišljavosti; civilizacija, ki smo jo dolgo doživljali kot najvišjo stopnjo razvoja človeške vrste, se pred našimi očmi sesuva v kozmično brezno. Zato se moramo pogledati v ogledalo in si slednjič priznati, da je naša civilizacijska aroganca le – ignoranca.

Knjiga Nataše Golob *Pozdravljen, ti, ki bereš ...* nam velikodušno odpira vrata v kulturo in umetnost, ki sta cveteli v naših krajih in drugje po Evropi in svetu, ki se je takrat zdel bistveno večji in edini ... Medtem smo znanstveno dognali, da naš svet ni edini, začnemo pa se tudi boleče zavedati, da je *edini naš* v smislu ranljivosti in smrtnosti. Etično sporočilo Nataše Golob je, da se moramo posvetiti odprtemu branju dolgo zaprtih srednjeveških knjig in da moramo bivanje narave, živali, stvari in soljudi celotnega sveta občudovati na način srednjeveških iluminacij – kot čudeže. In da moramo z enako ponižnostjo, odprtostjo in hvaležnostjo slikati, opisovati in razlagati tudi naš svet *tukaj in zdaj*, zato da bi čez sto in tisoč let neka potomka znanja in navdiha, ki ju danes s svojimi razlagami razširja Nataša Golob, z raziskovanjem literarnega zgodovino-pisja in umetnostnega zgodovino-pisja sprejela in nadaljevala štafeto stoletij in tisočletij in hvaležno zapisala: *Pozdravljena, ti, Nataša, ki si mi pisala ...*

UVOD

*P*ozdravljen, ti, ki bereš ... je klic iz srednjega veka, ko se prepisovalec in urejevalec izbranih besedil obrača k nam, bralcem njegovih vrstic in nam želi srečo. Odtlej je minilo skoraj šest stoletij in tistih prostorov komende nemškega viteškega reda v Ljubljani, kjer je zapisal pozdrav, zdaj ni več. Vendar je neposredni nagovor ustvaril most med nami in počutimo se povabljeni v svet, ki je zdrsnil v preteklost, od katerega je ostalo prav malo besedil, a so ohranjena toliko dragocenejša.

Prepisovalci, avtorji, bralci, lastniki in drugi zaljubljeni v zapisano besedo so se začeli iz srednjeveških okolij vračati v našo resničnost v prejšnjem stoletju: res so številna imena, dopolnjena z nekaterimi podatki dobila prostor že v zgodnjih znanstvenih katalogih srednjeveških rokopisov vsaj v poznem 18. stoletju, a poznejši medievisti, ki je z več zornih kotov pogledal na ustvarjeno delo, je rokopise postavil v zgodovinsko resničnost ob času nastanka in v epizode poznejšega branja, v umetnostne tokove, v sociološke in antropološke danosti. Raziskovalec, ki je hotel vrniti glas pred stoletji zapisani besedi, ki ga je zanimalo razmerje med pisavo in njeno obliko ter vplivanje zapisanega na dožemanje bralcev, se je poglobil v nove raziskovalne teme že pred več desetletji. V drugi polovici 20. stoletja so se začeli spreminjati večstoletni nazori o srednjeveških družbah in zrelosti posameznih pokrajin. Za vse številnejšimi raziskavami in objavami so se gnetla vedno nova odkritja rokopisov, na novo so bila prebrana stara besedila, iz katerih so se izluščila dotlej neznana imena ustvarjalcev, in vse jasnejša je bila prisotnost intelektualne in kulturne živahnosti med mesti, državami, med univerzami ter sholarji in profesorji. To duhovno in znanstveno vrvenje so omogočale redovne in politične, dinastične povezave prek evropskih prostranstev, s katerimi so se povezovali kulturni in tradicijski vzgibi, večkulturnost pa je pomenila tudi večjezičnost in prenos motivov, literarnih, likovnih, glasbenih, če ne kar vsebinskih celot, pomenila je tudi radovednost in odprtost do daljnih in bistveno starejših kultur. S tem smo po zaslugi srednjeveških izobražencev in poznavalcev dobili in kot po čudežu ohranili prepise literarnih in znanstvenih mojstevin iz antike, brez katerih bi nam sicer manjkali temeljni kamni v zgodovini človekovega

vzpona. Modeli kulturnega dotikanja, prevzemanja, dožemanja so določali razvoj pisne komunikacije, ki je bila v latinskem delu Evrope odvisna od geografskih in ekonomskih pogojev, zaznamovana z razdeljenostjo med ljudsko in visoko umetnostjo, podrejena dobrohotnosti ali represivnosti oblasti, odvisna od razumevanja o daljnosežnem pomenu dobrih šol in vsega, kar temu sledi.

V zadnjih desetletjih so se številni starejši nazori spremenili; razumevanje ločenih, a povezanih korakov v življenju srednjeveške knjige, to je njenega nastanka, uporabe in hrambe, se je oprlo na znanja različnih strok, katerim pomeni rokopisno delo osrednji objekt. Materialni in strukturni značaj posameznega kodeksa je povezan s pričakovani neposrednega naročnika in predvideno uporabo, hkrati pa je v kakovosti pergamenta ali papirja, drobnih posebnosti v harmonizaciji pisnega polja s celoto, v barvitosti tint in barvil, v pisavi in podrejenih pisarskih znamenjih itd. mnogo podatkov o okolju in času nastanka; rokopis tako rekoč ne more skriti svoje zibelke. In to so materialni sledovi, ki iz enega rokopisa stopajo v naslednjega, in ta se lahko izkaže kot sestrsko delo. Nekdanja osredotočenost na kinetiko pisarjeve roke, na paleografske prvine, se je dopolnila s številnimi drugimi pogledi in podatki, ki jih je začela analizirati »arheologija rokopisne knjige«, njene metode pa so danes nepogrešljive.

Iskanje matičnega skriptorija zaradi značilnosti pisave je ena od poti k izvirom rokopisa, pri čemer vemo, da so se že v starokrščanskih skupnostih oblikovale skupine laičnih in cerkvenih kopistov, ki so sledili in služili potrebam okolice. V takih okoliščinah je bilo sobivanje različnih paleografskih načinov posledica danosti in tudi v naših rokopisih vidimo strani, na katerih so se v naglem zaporedju menjavali prepisovalci, vsak s pisavo, kjer so črke oblikovane v njegovem osebem načinu. Ob tem pa prav tako poznamo številne rokopise, v katerih spremljamo roke gostujočih prepisovalcev, ki so se prilagajali paleografskemu slogu v samostanu, kjer so bili na delovnem obisku. Že dolgo vemo, da vse od zgodnjega srednjega veka dalje rokopisov (in listin) niso prepisovali samo znotraj samostanov, ampak so rokopisne skupine ali delavnice, pisarne delovale marsikje. Samostansko okolje, ki je še pred nekaj desetletji veljalo za osamljen

otok učenosti ter pred slehernim dvomom nedotakljiv kraj, je dolgo časa ohranjalo avro vzvišenega, izjemnega. To je dostikrat posledica zgodovinskih danosti, ker so bili samostani pogosto varnejši od drugih ambientov in bolj zaščiteni pred zunanjimi sovražniki zaradi arhitekturne čvrstosti ter varnejši pred notranjimi nemiri zaradi svojega poslanstva ter ohranjanja načel, ki so jih zapisali ugledni predniki. Ampak tako je tudi vztrajanje v utvari, v črno-beli sliki srednjega veka, ki že nekaj stoletij nima tehtne osnove, resničnost srednjega veka je bila zaradi odrinjenosti in poenostavljenih opisov preprosto slabo vidna. Zato se je tudi pogled na ustvarjanje rokopisov komajda kaj spremenil, čeprav že časovni okvir desetih ali dvanajstih stoletij pove, da so stoletja prinesla nova delovna razmerja in rokodelske novosti: »laični element« je bil živahno gonilo.

Zadnja desetletja se bogatijo spoznanja o vsebinah, ki so jih izobraženi in radovedni bralci kopičili in niso bila samo liturgična in teološka besedila. Daleč od tega, da bi bila besedila povsem podrejena potrebam Cerkve in političnega vrha, zato se je pogled usmeril tudi na zanimivo polje povezav med literaturo in vsebinami iz listin, dokumentov; v VIII. poglavju je omenjeno pismo, ki ga je irski plemič Cathwulf leta 755 poslal na dvor Karla Velikega kot tehten razmislek o dobrih in slabih straneh v družbi, kar je sprožilo nastanek odmevnih besedil, pridig, sporazumov, statutov in drugih pravnih predpisov – a doslej nismo prepoznali vpliva takih, sekundarnih, zapisov na tedanjo likovno in glasbeno umetnost. Marsikaj vemo o pomenu prepisov grških in rimskih besedil, pesmi in gledaliških del, ki so že v karolinškem, vsekakor visokem aristokratskem okolju sprožali nova dela, res pa je, da njihovi vplivi niso iz dvornih krogov naglo odvalovali v kraje, odmaknjene od vrtincev novitet, a to ne pomeni, da jih ni bilo. Z odpiranjem pogledov, z branjem doslej manj znanih besedil se zdaj začneja jasni razmerje med govorno in zapisano besedo. In to je dinamično in spremenljivo, v oporo so krajevno opredeljivi zapisi, ki uporabljajo posebne besede ali pa so le-te zapisane v krajevni obliki, tako rekoč narečju. Zapleteno je tudi ugotavljanje, kako je šla pot neke literarne ideje iz ene oblike sporočanja besedila v drugo; na to se radi spomnimo takrat, ko pomislimo na branje pred občinstvom, ko vemo, da je recitirano vsebino poslušalstvo sprejelo s komentarji, kar je avtorja nagnilo, da je dotedanje besedilo spremenil.

S tem je postala pot od zamisli do zadnje, dokončne variante zankasta, a veselilo bi nas imeti tudi zapise vmesnih faz, le da za tako razkošje manjkajo dokumenti.

Na podrobnejše popise in analize še čaka množica spomenikov t. i. »pragmatične pismenosti«; te raziskave zahtevajo večplastno percepcijo časa in družbenih okoliščin. Poleg latinskega jezika se srečujemo tudi z vrinki besed iz govornih in poluradnih jezikovnih oblik, z izrazi iz jezikov oddaljenih pokrajin in z besedami, ki zaznamujejo novosti v znanosti in tehnologiji, z besedami, ki poimenujejo socialna razmerja, delovne pogoje, nove rastline in živali: vse to je sodelovalo v razvoju srednjeveške latinščine (saj je potrebovala mnogo novih besed) in oblikovanju leksike. Proces spreminjanja Cicerove latinščine v jezik Cerkve in prebivalcev evropskih pokrajin je bil v naslednjih stoletjih nagel in bogat, tako da je bilo treba nekatera besedila, napisana v klasični, elegantni latinščini 4., 5. stoletja, dopolniti z modernejšimi sopomenkami, navsezadnje je prepis Boetijeve *Tolažbe Filozofije*, briljantno delo Gregorja iz (Slovenskih) Konjic, več kot ustrezen dokaz – veliko besed je dopolnil z dvojnicami (sl. 47). Obvladovanje jezika z vse večjim številom novih besed je bila naloga, ki so ji sledila slovarska dela, leksikoni in enciklopedije, predniki naših priročnikov. Od 13. stoletja dalje je med našim gradivom najti presenetljive izvirne slovarske in leksikalne dokumente.

Raziskovalna vprašanja, ki segajo v osrčje Evrope, potrebujejo za svoje odgovore in potrditve večje število pisnih spomenikov, kot se jih je ohranilo iz dežel Kranjske, Južne Štajerske, Koroške in Primorske, številčni podatki so zgovorni sami po sebi. Vendar naši rokopisi praviloma najdejo vzporedne stvaritve v srednjeevropskem prostoru, s katerim nas povezujejo podoben kulturni razvoj, večjezičnost in raznolikost. V srednjem veku ni bilo mednarodno samo plemstvo in tudi ne člani samostanskih redov, mednarodno življenje je bilo dano tudi besedilom, najprej zaradi univerzalnega jezika, latinščine, ki je povezovala bralce ne oziraje se na časovne in prostorske razdalje. Ker so do nedavnega ostali pogledi na naše srednjeveške rokopise skrčeni na tisto, kar smo izvedeli iz Kos-Steletovega kataloga, v katerem so upoštevani takrat evidentirani rokopisi iz naših javnih knjižnic in arhivov, je bilo smotno sezname dopolniti z rokopisi, ki so zdaj v tujini, a jih kolofoni, pripisi, zgodovinske beležke itd. dokumentirajo kot rokopise iz naših krajev.

Pregledovanje skoraj 500 rokopisov, ki sem jih preverjala kot dela iz naših krajev, je dalo številne podatke. Materialne danosti in kodikološki vidiki so se zlagoma sestavili v zbirke mnogih prvin, ki jih je težko popisati povsem objektivno, opažanja ostanejo na posnetkih in v osebnih beležkah, a videni rokopisi so bili gradniki na poti do celovitega razumevanja ohranjenih pisnih spomenikov, neposredne primerjave z lastnostmi rokopisov iz slovenskih javnih zbirk pa so dale trdnejše časovne in delavniške okvire. Iz dokumentiranja se niso izmuznili detajli iz zapisanih vsebin, vsakovrstne opombe in zlagoma jih je bilo mogoče – z referenčnimi deli ob strani – preveriti in natančno opredeliti.

Čeprav je v starejših publikacijah o našem srednjem veku pogosto najti pripombo, da so bili ljudje nepismeni, med zapisovalci pa kvečjemu »beležkarji«, da knjige in posledično znanje ni imelo veljave, tega nisem sprejela. Iz rokopisov je namreč razvidno vse kaj drugega. V različnih samopredstavitvah so osebe, ki so sedele za rokopisi, sporočale svoja imena, misli, občutke, letnice, celo šale in uganke. To so bili najpogostejše prepisovalci, a prav tako korektorji, urejevalci, večkrat tudi bralci in lastniki. Zbiranje teh, po večini nekaj vrstic dolgih osebnih misli je pokazalo, da se je ohranilo kakih sto imen, začenši z Bernardom, menihom iz Stične, in njegovim sporočilom iz okoli leta 1180; takih, ki so k osebnemu imenu dodali ime svojega domačega kraja in izpovedali, da so iz krajev sedanje Slovenije, pa je več deset. Tako ob krstnem imenu piše *de Krainburga, in Cilia, de Marpur, de Rudolfs-werd, de Laybaco, de Ra(d)mansdo(r)ff* – seveda v več različicah – in tudi takih podpisov je precej. Njim ob boku so imena knjižnih slikarjev – *Matheum de Krainburga, Jeronimo Sandei, frater Bartholomaeus de Rudolfswerda ... pictor bonus* – in urejevalcev, kompilatorjev besedilnih sklopov – *Michael de Krainburg, Bertoldus de Scherffenberch Castellano in Goniwicz* in drugi. Posebej pravna besedila razkrivajo še eno podrobnost v procesu prenašanja besedil (iz 14., 15. stoletja): sklepe, razsodbe, ki so jih v izvirniku zapisali pooblaščen kopisti ali notarji, so naročniki natančnih prepisov prejeli v obliki, ki posreduje tudi ime pooblaščenega zapisovalca (npr. Petrus, klerik iz Amiens ali Laurentius, klerik iz Lincolna), seveda pa ne izvirni rokopisi ne pooblaščen zapisovalci niso nikoli bili v naših krajih, a postopek dokazovanja verodostojnosti se ni spremenil. Poleg uporabe več jezikov – latinskega,

slovenskega, nemškega, provansalskega, hebrejskega – so takšne podrobnosti še en dokaz o kozmopolitskem značaju rokopisov iz naših krajev.

Posebno razveseljivo je, da so nekateri odlični kopisti dalj časa živeli pri nas in opravili toliko nalog, da lahko njihove dosežke spremljamo več let: Bernard iz Stične je prvi med njimi, bil je brezhiben mojster za vse naloge – prepisovanje, rubriciranje, korigiranje, glosiranje, izumljanje novih slikarskih oblik –, ki jih je bilo treba rešiti v Stični med 1147 in 1180 ali malo pozneje. Kmalu po letu 1400 je v Kranju, pri župniku Kolomanu iz Mannswerda oz. bližine Dunaja, delal Heinrich Aurhaym, njegov rojak iz nižjeavstrijskih krajev. Kot popoln rokopisnik, odlično podkovan v latinščini in nemščini, večč cele vrste knjižnih pisav ter imeniten knjižni slikar, je za Kolomana prepisal in poslikal več del: vsaj polovico svojega opusa je ustvaril na Kranjskem. Nekaj desetletij za njim je v ljubljanskih Križankah prepisoval in pisal zgovorne kolofo-
fone Johannes Prutenus Morgenpesser de Laybaco, ki je skupaj z nekaterimi člani komende nemškega viteškega reda prepisal in uredil več deset kodeksov. Trije rokopisniki, skoraj trideset kodeksov in več kot sto posameznih besedil.

Vedno nas bodo zanimali ustvarjalni, avtorski prispevki posameznikov in čakali na nova, še neznana besedila iz njihovega opusa. Nekatera imena že poznamo, pa so iz trdnega, stalnega spomina kot intelektualno močne, izstopajoče osebnosti zdrsnili v megleno ozadje pozabe. Med pomembnejšimi avtorji se kot ustvarjalci beletrističnih, znanstvenih oz. strokovnih del predstavljajo *Heinricus de Carniola; Benedictus Rinius; Lodovico da Pirano; Monaldo Koprski; Pinter Michael de Gonobitz; Matthias Spenglius Carniolus Labacensis; Mihael iz Jurkloštra; Matjaž Jurčič iz Kapele; Mattheus Cartusianus (Matej Gurgar iz Žičke kartuzije); Valentin Suesstrunkl; Sifrid Švabski; Nikolaj iz Slovenj Gradca; Nikolaj Petschacher; Joannes Cepekch de Laybaco, clericus Aquilegiensis; notarius Georgius Haydnigk de laybaco, clericus Aquilegiensis; Johannes Karschaw doctore in Cilio; Hainricum Rauch, Baccalarium in decretis ciuem labaci; Bernard Perger; Andreas Walsperger; Johannes de Albertis de Capodistria*; trojica viteških lirikov *Žovneški, Gornjegrajski, Svibenski* ter številni, z imenom neopredeljivi avtorji kot denimo pisec *Kronike grofov Celjskih* in drugi. Med avtorske literarne stvaritve, ki bi jim dali umetniški predznak, sicer ne

uvrščamo komentarjev, razlag univerzitetnih profesorjev, kakršni so bili po sredini 15. stoletja Tomaž Prelokar iz Celja, Bernard Perger ali magister Brikcij Preprost iz Celja, a so v svojem jedru izklesani profili intelektualnega zrenja na problematiko univerzalnih vsebin. In ne pozabimo, da so oblikovali vsebinsko podobo svojih institucij, cerkvenih in predvsem univerzitetnih. Brikcij je na Dunaj zanesel duha novoveškega humanizma, Perger je prvi profesor grecističnih študij na Dunaju in prvi mož prve dunajske matematično-astronomske šole. Podobne, na meji med intelektualnim stališčem, leposlovno odličnostjo in srčnostjo zagovora, so stvaritve, javno sporočeni govori, npr. tisti, ki ga je Friderik II. Celjski imel pred papežem v Rimu, ali govor Bernarda Pergerja *Oratio in funere Friderici tercii*, ob smrti cesarja Friderika III. Habsburžana.

Besede o nepismenosti, ki naj bi zaznamovala naše kraje, so neutemeljene, posebej če primerjamo, koliko posameznikov se je predstavilo glede na celotno število rokopisov, ter jih postavimo ob bok podatkom od drugega. Izstopajo kraji, kjer je bil sedež nadškofije, kjer je bila univerza ali vladarski dvor, sicer pa je gostota imen glede na število rokopisov pri nas taka kot v Avstriji, južni Nemčiji ali Švici. In stara stališča se ponovno zamajejo, ko beremo imena učiteljev, ki so od poznega 12. stoletja dalje skrbeli za šolski pouk, pa imena oseb, ki so se potegovale za izboljšavo šolskih poslopij in pouka v domačih mestih. Pismo, s katerim se je ljubljanski župnik Jörg Hewgenreuter – ob spodbudi meščanov – obrnil na nadvojvoda Ernesta Železnega, da bi v Ljubljani obnovili šolo, je znamenje, da je bila vsaj v zgodnjem 15. stoletju podpora splošnemu znanju vendarle resničnost. Pomen Ljubljane je rasel s šolami in trivialnim veščinam se je mogoče pridružil še sklop kvadrivija, kakor je domneval Dimitz. Šole na osnovni ravni so bile v številnih, tudi manjših krajih, a so vsaj ponekod dosegle dovolj kakovostno raven, da so se mladeniči iz naših krajev smeli vpisati na univerze; Pankrac iz Mokronoga je bil že leta 1377 študent na Dunaju. Ne smemo pozabiti na redovne šole, bodisi v mestih – v Ljubljani pri križnikih, nemara tudi pri avguštincih, na Ptuju pri dominikancih – ali samostanih po deželi. Podatke je treba vedno postaviti v danosti tedanjega časa (tehten je podatek o številu prebivalcev) in ponovno presoditi staro razglabljanje o nepismenem srednjem veku.

Pogleda naslednjega poglavja sem namenila samostanskim in cerkvenim knjižnicam; o njihovem obstoju ni bilo nikoli dvoma, knjižnice laičnih posameznikov, kjer so bili srednjeveški rokopisi, pa je starejša strokovna literatura zgoščeno zajela z nekaj stavki. Do popolnih podatkov je še dolga pot, za zdaj pa drži, da je bilo spoštovanje knjižnic del tradicije visokega ugleda knjig, ki so jo negovale redovne povezave, in/ali pa so bile knjižnice del rodbinskih zakladnic. Po eni strani so nadaljevale urejenost po antičnih zgledih, po drugi strani pa so besedila redovnih statuten pripomogla k spoštovanju knjižničnih pravil. Značaj rokopisnih zbirk, kot ga sporoča Kos-Stoletov katalog, včasih ne drži in popravki glede kronologije, kraja nastanka in vsebin so bili nujni. Avtorja sta se zanesla na podatke, ki so jih ob koncu 18. stoletja, ko so bili v procesu jožefinskih reform ukinjeni številni samostani, zapisale dunajske komisije: popisi bibliotečnih fondov v posameznih samostanih so bili pomanjkljivi. Ob enotah, ki so navedene v njunem katalogu, sem zapisala nekaj dopolnil in jih utemeljila.

Že pred desetletji je bilo mogoče dokazati, da so številni rokopisi, ki so zdaj v različnih zbirkah, nastali v istem rokopisnem okolju. Potem ko sem prerinjala več sto inicial, vse iz stiških rokopisov, nastalih v enakih pogojih in v istih letih, ok. 1175–1180, kjer me je zanimala odvisnost oblike inicialne od duktusa pisarjeve roke in kakovosti pisala, in sem primerjala strukturo značilnih črk (a, g, r, m, t itd.) v romanski minuskuli, se je mreža prvotno odprtih soodvisnosti in povezav začela sestavljati v novo celoto, ki ustreza časovnim parametrom in logiki slogovnega razvoja. Samo stiške rokopise iz druge polovice 12. stoletja je bilo mogoče združiti in videti v prizmi matične rokopisne delavnice, ki je ustvarjala samostansko knjižnico, čeprav v rokopisih – z eno samo izjemo – niso podpisani kot stiški. Že v zgodnjem 13. stoletju so se pisave po vsej Evropi bistveno spremenile in nekaterih bibliotek brez nespornih dokazil preprosto ni mogoče rekonstruirati. Takrat so se stiki med oddaljenimi kraji začeli zgoščevati, prepisovalci so se odpravili delat v več sto kilometrov oddaljene kraje, starejše značilnosti rokopisnih prvin so se preobrazile v nove paleografske in slikarske lastnosti, tako da je bilo vse manj razlogov za pričakanje skriptorijske enovitosti.

V poglavju o posameznih knjižnicah sem se ob njih osredotočila na vprašanja, katera besedila so od nekdaj

povezana s posameznimi lokacijami, kako se v zapisanih besedilih razkriva spremljanje sodobnih, po večini srednjeevropskih literarnih tokov, katere avtorje so lahko brali in kako se iz vseh teh pogledov kaže vsebinski značaj posameznih knjižnic. Če je na samem začetku zgodovinskega pregleda že večkrat objavljeni seznam liturgičnih in nabožnih knjig, ki jih je proti koncu 10. stoletja škof Abraham iz Fresinga podaril cerkvi sv. Primoža in Felicijana na Otoku na Vrbskem jezeru, in se podobna slika ponovi leta 1439, ko so benediktinci iz Melka poslali v Gornji Grad 23 rokopisov, potem se znajdemo pred posebnim problemom: obakrat sta se ohranila seznama poslanega gradiva, rokopisi pa ne. Vendar seznama posredujeta dovolj natančne podatke o vsebinah, in ker je med obema seznamoma več kot 400 let razlike, se je značaj darila spremenil iz pretežno liturgičnega in vzgojnega kánona v sodobno sholastično literaturo in dela moralne teologije. Še en korak dalje v 15. stoletju: z reverza, ki ga je ljubljanski škof Sigismund Lamberg leta 1478 podpisal ob izposoji vsaj 56 kodeksov, ki so bili sprva njegova osebna last, a jih je podaril ljubljanskemu kapitlju, je razvidna njegova odločitev, da mora imeti ključne strokovne knjige, in ob nepreklicno temeljnih pravnih delih, dekretalijah itd., je na seznamu približno 25 modernih pravnih del, ki zrcalijo zanimanje in poznavanje sodobnih strokovnih publikacij. Preprosto rečeno: najstarejša strokovna dela, *Ius antiquum* (*Collectio Dionysio-Hadriana*), so se brez slehernega zeva nadaljevale do del, ki so bila najnovejša, objavljena malo pred Lambergovo izposajo. Tudi pregled besedil iz drugih knjižnic pokaže, da so povsod imeli lepo število vsebin, ki so ohranjale rdečo nit od zgodnjega srednjega veka dalje, a hkrati ni nikjer manjkalo sodobnih stvaritev.

Izstopajoče bogat knjižni fond Žičke kartuzije, kjer vedno znova odzvanjajo besede o 2000 rokopisih, ki jih je videl Paolo Santonino, je razlog, da sem, oprta na evenco knjižničnih signatur iz 15. stoletja, dokazala, da Santoninove besede niso fantazija. V času, ko je bil sedež generalnega priorja rimske obediencie kartuzijanskega reda v Žički kartuziji, je bila tamkajšnja knjižnica zakladnica mnogih ved in sodobnih del. Mogoče je številka 2000 sploh prenizka. – Pogledi na srednjeveške rokopisne zbirke so večkratno prepleteni, poleg pregledanih kodeksov dokazujejo nepričakovane, izjemne vsebine ohranjeni fragmenti, pri večini pa ne vemo, kateri cerkve-

ni ali zasebni knjižnici jih je mogoče pripisati. Fragmenti so preostanki kodeksov, in če jih lahko z rabo in številne tudi z nastankom v deželi Kranjski povežemo vsaj tisoč, potem pogled na bralce in vsebine v srednjem veku nakazuje vsestransko raznoliko in precej bogato sliko.

Postanku pri zapisanih vsebinah sem namenila zadnja tri poglavja, ki se osredotočajo na zapise v karolinško-otonskem času, v dobrem stoletju romanike in v obdobju, ki mu lahko rečemo pozni srednji vek in se izteče v zgodnjem 16. stoletju, že pod znamenjem protestantizma. Delitev na tri večje segmente je na videz umetna, a besedila sama pokažejo, kako se je izražal in spreminjal značaj vsebin. Podobno kot v slikarstvu in kiparstvu je besedna umetnost po velikih časovnih prelomnicah našla nova pomenska jedra. Po epigrafskem spomeniku iz Prebolda, ki slavi preminulega škofa Gavdencija (sl. 52), nam zgodnjersrednjeveški spomeniki v Čedadu kažejo eno od poti, po kateri je poetično oblikovano krščansko besedilo prišlo do vernikov, gre za reliefno upodobljene simbole, ki jih spremljajo verzi bodisi Sedulijeve *Velikonočne pesmi* ali odlomki iz psalmov: sakralne notranjščine so bile prostor, kjer so hvalnice dosegle vernike, slikana ali izklesana besedila pa so bila zaradi razlag razumljivejša.

Lathcenov rokopis in rokopisni fragmenti iz karolinškega časa sem in tja kažejo, da so bili v rabi v naših krajih, a odgovorov na vprašanja, od kdaj in kje, ni mogoče zapisati. Presenetljiv je zapisnik o krstu večjega števila oseb, katerega izvirnik je nastal v tem času, mogoče med 796 (*Conventus ad ripam Danubii*) in letom 813 (sinoda v Mainzu): besedilo sporoča mnoge podrobnosti krstne slovesnosti in oseba, ki je poročala o dogodku, ni razumela jezika, ki so ga govorili ljudje, ni bila niti latinščina niti nemščina, utegnila pa bi biti slovenščina naših prednikov. Ob tem spraševalcu stoječe osebe so razložile, da obredu, ki se je odvijal na predvečer binkošti, rečejo *letania norica*. V opisu razpoloženja ni težko ugledati stika z besedili, ki jih poznamo kot *Brižinske spomenike*, geste, gibanje in stopanje do krstnega bazena in prejetje bele srajce ob izstopu iz vode pa nam pomagajo razumeti upodobitve iz tedanjega knjižnega slikarstva predvsem reichenauske šole.

Continuatio carolina: minilo je precej časa od karolinške obnove, nekatera besedila pa so ostala živo prisotna. Prvi detajl: tak je delni rokopis z *De laudibus Sanctae Crucis* s 15 mrežnimi pesmimi Hrabana Mavra (sl. 59);

prepis iz časa ok. leta 1400 bi lahko pripadal Žički kartuziji – na to opozarjata videz in struktura knjižne vezave – in najpomembnejše je spoznanje, da je sublimno izpovedovanje celovitosti stvarstva prek mnogoterih pomenov križa preseglo besedilno neposrednost. – Drugi detajl: Karel Veliki je izdal številne zakone in med njimi je kapitularij *Admonitio generalis* iz leta 789, ki je odmeval še dolgo časa. Prizadevanja, da bi bilo cesarstvo dobro urejeno, niso nikoli zastarala in eno od poglavij, ki govori o tem, da med spoštovanje Gospodovega dne spada tudi dolžnost kristjana, da se takrat vzdrži nekaterih del, je pri nas našlo odmev v veliki freski z zahodnega pročelja cerkve v Crngrobu. Naslikani so prizori s posameznimi opravili in dejavnostmi in zdi se, da je freskantov čopič sledil zaporedju posameznih opozoril iz karolinškega kapitularija. Pa je vmes minilo skoraj sedemsto let in tudi prepisa *Admonitio generalis* za zdaj iz naših krajev ne poznamo, ostala je samo freska, ki nezadržno propada. – Tretji detajl: karolinška minuskula je pisava, ki je svojo pot začela kmalu po sredini 8. stoletja v dvornih skriptorijih Corbie in Chelles. Z jasnimi in zaobljenimi potezami, vpeljavo razmikov med besedami, standardnimi ločili itd. je ostala kljub modifikacijam – še vedno – naša spremljevalka.

Čas romanike, ki je v naših krajih sredinski čas srednjega veka, je zapustil večje število rokopisov in rokopisnih fragmentov. V rokopisih cistercijanskih provenienc iz 12. stoletja je mogoče brati o redovni askezi, odrekanju upodobitvam, diktatu Bernarda iz Clairvauxa in zato je v uvod poglavja vključen prevod odlomka iz njegove *Apologije*, v katerem je ubesedil svoj odnos do likovne umetnosti, in ga dajem bralcem v presojo. Ohranjena besedila iz stiškega samostana povedo, da so na policah ležale knjige, ki so jih pisali avtorji od starokrščanskih časov do njihovih dni, kar se je pretvorilo v lok vsega zapisanega znanja do nastopa sholastike. Besedila so sledila vzorčnim zapisom, ki so bili dostopni v matičnem samostanu v Morimondu in njegovih hčerinskih ustanovah, zato ne smemo pozabiti na povezanost Stične z Reinom – kjer so si izposojali rokopise in rokopisnike – in Heiligenkreuzem: vse to je ob vsebinskem značaju dalo tudi estetsko bližino med velikimi rokopisnimi središči. Ko so sredi 12. stoletja precej prahu dvigovala nova razmišljanja Petra Lombarda, so besedila našla pot do polic v Stični: in ne pozabimo, da so bile Lombardove Štiri knjige Sen-

tenc temeljni spis za študij teologije na pariški univerzi. Starejšo pripovedno obliko razlag *in continuo*, ki se jih je bilo treba naučiti, je spodneslo zastavljanje vprašanj, ki imajo svoj »zakaj« in »kako«, torej zahtevajo individualno razmišljanje in argumentiranje. V jedru sholastičnega koncepta sta bila analiza pojavov in utemeljevanje razlik med njimi. V 12. stoletju se je ta premik v poglobljen študij izrazil v razmahu glosiranih knjig in ob natančnem navajanju starejših avtoritet so v oblikovanje znanstvenih glos vpeljali novost, ko so ob osnovnem besedilu imeli bralci možnost kritičnega pristopa z doslednim zapisovanjem medvrstičnih in obstranskih pojasnil in navedb. Odličen primer je iluminirani rokopis, ki je bil v lasti Beremunda, prvega priorja Žičke kartuzije: *Glosirani psalter* (sl. 65), delo vrhunskega skriptorija iz severovzhodne Francije, kjer je Beremundova rodbina imela posesti, je zgodnji predstavnik tega novega študijskega odnosa do temeljnih besedil.

Medtem ko se je v krajih francoske kraljevske domene romanska umetnost umikala gotskemu slogu že sredi 12. stoletja, se je v vzhodno ležečih nemško govorečih krajih sprememba pojavila šele dobrega pol stoletja pozneje. Tam se je kot pomembna prвина v razvoju literature zasedrilo raziskovanje jezikovnih sprememb, prevodov Svetega pisma in drugih ključnih besedil iz latinščine v govorni jezik, v čemer je treba prepoznati potrebe svetne javnosti. V našem rokopisnem gradivu pa vidimo čas teh stoletij kot obdobje, ko so se oblikovale temeljne strokovne knjige za pravo, medicino, optiko, matematiko, jezik(e) itd. Ohranjeni slovarji, v katerih so sistematično zapisani novi izrazi, in terminološki slovarji niso bili več redkost, prav tako je pomembno, da lahko dokažemo njihovo rabo v naših krajih. S francoskim prepisom velikega enciklopedičnega dela kanonskega prava, to je *Summa de iure canonico* Monalda Koprškega (sl. 25), se je pokazala inventivna raba slikovnih pomagala: obstranske sličice, ki so likovni sinonim za vsebino posameznega gesla in so jih namenili bralcem, da bi lažje našli iskano geslo, razlago vsebine, so nemara najstarejši znani primer takega brskalnika. Bralec v sliki, *lector in pictura*, je zatem bralec tudi v strokovni razlagi.

Tehtna so besedila, ki govorijo o sodobnih ali pradednih zgodovinskih dogodkih, a tudi besedila o izsanjanih dogodkih so upoštevanja vredna, ker je v njih prav tako zrno resnice. Na prvo mesto postavimo zapise o

ustoličevanju koroških vojvod: ko beremo druga dela iz 13. in 14. stoletja, se izriše veliko spoštovanje avtorjev tedanjega časa, ki so kot tri ključne zgodovinske dogodke za Evropo navedli padec Troje, ustanovitev Rima in ustoličevanje koroških vojvod – ničesar drugega iz zgodnjega in visokega srednjega veka niso šteli za dejanje izjemnega pomena. V prvem desetletju 14. stoletja je v Štajerski rimani kroniki opisal postopek ustoličevanja zgornještajerski vitez Otokar iz Geule, ok. 1340 pa še – v dveh verzijah – opat Janez Vetrinjski v *Knjigi resničnih zgodb* ali *Liber certarum historiarum*. Zapisani se med seboj razlikujejo, a vsem je skupno, da so besedila izraz naših starejših deželnih običajev, deželnega prava in deželne zavesti, če povzamem besede Petra Štiha. V teh poznih stoletjih se je med našim gradivom ohranilo več kronističnih del, in čeprav jim lahko oponesemo zgodovinske napake, so hkrati posredovala detajle iz življenja nekega časa: v 15. stoletju je bila razširjena *Avstrijska kronika o 95 gospostvih*, ki je vplivala tudi na uvodne akorde *Celjske kronike*. Besedila o dinastih in zgodovini visokega plemstva niso bila vselej literarno zasnovana, pokneženi grofje Celjski so zaradi svojega političnega ugleda dobili prostor še marsikje, v npr. *Ogrski kroniki*, *Kroniki koncila v Konstanzi* itd.

Še tako kratek pregled srednjeveške literature se bo ustavil pri viteštvu in vsebinah, ki so bojevit, bodisi zaradi slik iz resničnih vojn in spopadov s pretečimi, nenavadnimi, nenadejanimi sovragi, ali pa bodo dela z oznako viteško pesništvo prestopila v povsem drugačno, milosrčno in milozvočno pesništvo. Če ne bi ljubitelja pesništva, oče in sin Manesse iz Züricha, uvrstila v antologijo minezengerjev tudi treh avtorjev iz naših krajev, Žovneškega, Gornjegrajskega in Svibenskega, bi zanje ne vedeli: pri nas so sledovi njihove ustvarjalnosti povsem izginili.

Bolj kot klasično oblikovana pridižna literatura so zanimivi prenosni dvojic kreposti in pregreh v oblike, ki se z bralcem poigravajo prek zgodb, v katerih nastopajo nove osebe, Tnugdal, Filibert, malopridni fičfiriči in angelski zbori. Zgodbe, ki se iztečejo osrečujoče, kakor si je zamislil Dante v svoji varianti, v *Božanski komediji*, se odvijajo kot potovanja po peklu, predpeklju in nebesih, da vzbudijo moralno katarzo in je pesem v dušo zadrt klic po moralnem dvigu; seveda se malopridneži med jezikanjem in prerekanjem z angeli srečajo s Smrtjo. Žalostna Smrt, ki se spominja svoje osupljive lepote in mladosti, je

eden najbolj žalostnih prebivalcev srednjeveških dimenzij obupa, ker niti umreti ne more.

Epsko nadaljevanje starejše pripovedne književnosti z nabožnim predznakom je najbolj polno izraženo v pesnitvi *Marijino življenje* brata Filipa Žičkega in v Wolffartovi *Klosterneuburški evangelijski pripovedi*. Ceniti moramo živahno, neposredno doživetost vsebin, kot bi se novozavezni trenutki odvijali v času in okolju, ki so ga bralci in poslušalci osebno poznali: zapisane besede so se jih morale globoko dotakniti.

Ne glede na to, ali so bile vsebine zapisane v iluminiranih rokopisih ali ne, pogosto se motivi zlijejo v eno: kadar beremo knjigo, se pripovedi spreminjajo v podobe, in kadar se ustavimo pred sliko ali kipom, se v nas oglašijo besede, ki pripovedujejo upodobljeno zgodbo. Povezanost likovne in besedne umetnosti je bila tesna kljub spremenljivosti slogov, zato so na začetkih poglavij uvodni utrinki o zgodovinskem okviru in ključnih spomenikih likovnih umetnosti. Pogledu na domače spomenike sem ob bok postavljala dela iz širšega srednjeevropskega prostora: ohranjena besedila iz naših krajev so po svojem značaju srednjeevropska in govorijo o skupnem duhovnem, ustvarjalnem ozračju in željah po napredovanju, doseganju višjih spoznanj.

Pro captu lectoris habent sua fata libelli – pogosto samo polovično uporabljeni citat nas takrat, ko se spomnimo na celotno misel, opozori, da je usoda, življenje knjige odvisno od razumevanja bralca, da knjiga zahteva pozornost, poglobitev in vživetje v avtorja: nekaj takega je imel v mislih Terencijan Maver, ko je stavek zapisal pred skoraj dvema tisočletjema. Tega ne morejo ustvariti kratke opredelitve posameznih vsebin, kakor so zapisane, saj so komaj kaj več kot vabilo, da bi bile v prihodnosti deležne poglobljenih študij, ki jih zaslužijo. – Kaj ima knjiga? Čarno moč, ki seva, ožarja prostor okoli sebe, vleče dolgo sled, ima neminljivo, četudi spremenljivo življenje. Od občutljivosti in umevanja posameznika je seveda odvisno, do katere mere ta čarnost velja. Knjiga kot objekt, narejen po človekovi volji, iz človekovega znanja in hotenja, izhodišče za vsakovrstna miselna in čustvena stanja: besedilo je začetek in konec vsega – za tiste, ki so brali, in one, ki so slišali. S knjigo lahko povežemo skoraj vse, kar se človeku zgodi in kar je v človeku; od pohlepa, zasvojenosti s knjigo, nečimrnosti, ljubezni, čaščenja do prezira, sovraštva in zavržnih dejanj.

Srednjeveški rokopis je sicer predmet, največkrat iz pergamenta ali papirja, hkrati pa je v tem predmetu prisotnost človeka, ustvarjalca, dosti močnejša kot pri tiskani knjigi. Cela vrsta ljudi s posebnim rokodelskim znanjem je sodelovala do trenutka, ko je pred prazen list sedel nekdo s trstiko v roki in potegnil potezo: pred njim je svoje delo opravil pastir, ki je pazil, da se živali niso preveč zredile, pergaminarij, ki je moral iz rok dati obojestransko svetel pergament, žametasto gladke površine in pri obračanju listov mehkega, šelestečega diha, mož, ki je nekje v Sredozemlju narezal trstike in jih sušil v dimu, lekarnar, ki je pripravil pigmente, zeliščar, ki je nabral rastline za tinte, naročnik, ki je rekel, katero besedilo želi imeti. Potem ko so na listih ležale vse besede, lepo urejene v vrste, je prišel slovničar, ki je prepisovalcu gledal pod prste in popravil napake, knjižni slikar, ki je poskrbel za naročen večbarvni »kinč«, knjigovez, ki je liste zvezal, obrezal in oblekel platnice v blago, usnje ali zlato. Vsak rokopis je enkrat, tudi če je prepis – če nič drugega so v vsakem rokopisu drugačne napake. Tiskane knjige so enkratne kot množinski dogodek in nobena napaka ni enkratna.

Ko sem v preteklih desetletjih sledila rokopisom, ki so kakor koli povezani s slovenskimi kraji, se je izoblikoval seznam ohranjenega in upoštevanja vrednega gradiva, vendar ni popoln in upajmo, da se bo v naslednjih letih dopolnjeval ter da bo vse manj enot pod oznako »rokopis neznane provenience«. Ni prazna fraza, da raziskovalno delo ni nikoli dokončano in da je sleherna predstavitev raziskovalnih spoznanj zastarela v tistem hipu, ko je zapisana. Raziskovalno delo je stopanje proti zastavljenemu cilju in ob sedanjih, začasnih ugotovitvah sem skušala jasno predstaviti, do kod sem v danih okoliščinah lahko prišla. Če pa je zapis toliko vreden, da bo ponudil nove podatke in omogočil drugim raziskovalcem odpiranje novih vprašanj, jim dal osnovo za nove raziskave, potem je smisel raziskovalnega početja upravičen: delo enega je vsebovano v delu drugih, ki se vprašanjem pridružijo.

Nikoli nisem mogla odgovoriti na vprašanje, kaj so ta besedila pomenila v srednjem veku. Poslušalci oz. bralci jih niso sprejemali enako kot mi, niso o njih razmišljali na enak način: izkušnje so povsem drugačne. To je v resnici pot po Möbiusovem traku, ki je previt in sestavljen; kjer koli zastaviš korak, lahko stopaš v neskončnost, nikoli se ne bo treba ustaviti in ne oziraje se na preho-

jeno pot ostaja pred hodečim neskončno oddaljen cilj. Möbiusova zanka.

Srednjeveški rokopisi so najbolj varovano starejše gradivo in so redkokdaj dostopni javnosti, zato so bili daleč od oči in daleč od srca javnosti, ki bi jo zanimal literarni značaj srednjeveških stoletij. Ker sem bila ob vsakem na novo pregledanem rokopisu vse bolj prepričana, da so bili naši kraji v srednjem veku enako intelektualno živahni in kulturno razviti kot bližnje dežele in da je povsem zgrešeno splošno prisotno mnenje, da je med *Brižinskimi spomeniki* in delovanjem protestantov vladal temni srednji vek, je nastala ta predstavitev meni znanih in dostopnih rokopisov. Take študije lahko osvetlijo vidike družbene, kulturne, duhovne, znanstvene, literarne in široko odprte zgodovine, ker so medievistične študije vpeljale mnoge nove vidike.

Naj v prostem prevodu dodam misli Diodorja Sikulskega iz 1. stoletja pr. n. št., ki so slavo pismenosti in vsem oblikam zapisov: »(Zakonodajalci) so ocenili, da je znanje branja in pisanja več vredno kot katera koli druga učenost, in to zares upravičeno. To znanje omogoča kar se da učinkovito skleniti posle, glasovati, sestaviti listine in testamente, napisati zakone in vse drugo, kar bistveno prispeva k urejenemu življenju. Kdo bi sicer lahko napisal hvalnico pismenosti? Saj se samo zaradi zapisov živi spominjajo pokojnikov in samo zaradi zapisanih besed so ljudje, ki so daleč vsaksebi, v stiku, kakor bi bili drug ob drugem. In za sporazume, sklenjene v vojnem času med ljudmi in kralji, so edino zapisani dogovori zagotovili, da se bo sprejeta beseda ohranila. To je tudi edini način, da se ohranijo sloviti izreki modrecev in prerokbe bogov, pa tudi vsa filozofija in vse dobre stvaritve, da jih izročimo naslednjim rodovom in ohranimo za vse čase. In če je res, da je narava vzrok življenju, je smisel popolnega življenja izobrazba, ki temelji na zapisani besedi.« (XII. knjiga, 13. poglavje)

Leta 2008 sem na Oddelku za primerjalno književnost in literarno teorijo Filozofske fakultete v Ljubljani oddala disertacijo *Literatura v srednjem veku na Slovenstem in njeno občinstvo*. To besedilo je sicer osnova za pričujočo monografijo, vendar gre za dva povsem različna zapisa. Veliko raziskovalnega dela je bilo opravljenega

pozneje, kar je privedlo do pogledov, ki so predstavljeni na naslednjih straneh.

Zato naj najprej izrečem zahvalo starejšim generacijam medievistov in tistim, ki so mi stali ob strani do oddaje disertacije. Brez Kos-Steletovega kataloga, preglednih del akademikov in profesorjev dr. Franceta Kidriča, dr. Ivana Grafenauerja, dr. Franceta Tomšiča, dr. Antona Slodnjaka, dr. Jožeta Pogačnika in mnogih člankov, študij in notic, ki so bili objavljeni v 20. stoletju, bi moje delo ne imelo trdne podlage. Za njihovo delo ni nobena zahvala dovolj velika in izpolniti je treba njihova pričakovanja, da raziskovalno delo ne sme zastati. Moje se je odvijalo v poznejših letih, ko sem se osredotočala na kodikološke, provenienčne in literarnozgodovinske vidike. Hvaležna sem kolegu prof. dr. Vladimirju Kralju, ki je kot predstojnik Oddelka za primerjalno književnost in literarno teorijo leta 2001 podprl mojo zamisel o disertaciji in mi dal dragocene nasvete: ti pogovori so bili kaži-poti in vsestranska opora pri delu. Širokosrčno me je tudi sprejel v programsko skupino »Literarno-primerjalne in literarno-zgodovinske raziskave«, s čimer mi je omogočil raziskovalno okolje in ostala bom njegova dolžnica. – Tako so se mi odprla vrata: srednjeveški rokopisi, ki so kot »podoba« imeli umetnostnozgodovinski začetek, so dobili še »besedo« in s tem svoj stik z literarno zgodovino. Vsestransko me je podprl kolega prof. dr. Tomo Virk, nepozabno razkritje je bila izdaja knjige *Ljubezen iz daljave* prof. dr. Borisa A. Novaka s prepesnitvami srednjeveške poezije. Verzi so se dopolnjevali v vtisi o poslikanih prostorih v Avignonu in burgundskih cerkvah, s čudenjem svetlobi, ki lije skozi obarvana stekla in se spreminja iz trenutka v trenutek, tako kot sonce na oni strani apside, z gestami, zvoki, plesnimi koraki in šumenjem čustev – in to je bilo povezano z mojimi predavanji.

Za vedno so se mi vtisnili v spomin dolgi pogovori s kolegom prof. dr. Antonom Jankom o nemški književnosti, hvaležna sem prof. dr. Mirku Juraku, ki mi je omogočil študij na Dunaju, kjer sem se prvič srečala s tam shranjenimi rokopisi iz Stične, prof. dr. Janez Stanonik pa je z lucidnimi prispevki o živem srednjem veku, o potovanju motivov odprl poglede na antropologijo tistih časov. Srčna podpora in prijaznost kolegov na Filozofski fakulteti sta me spremljali mnogo let, deležna sem bila lucidnih pogovorov, izmenjavanja misli, podatkov, opozoril na posebno dobre knjige; največkrat sem se obrni-

la na prijatelje z oddelkov za umetnostno zgodovino, za zgodovino, klasično filologijo, primerjalno književnost in literarno teorijo, germanistiko in slovenski jezik. S prijaznim nasmehom so pospremili dolgotrajne izposoje nekaterih knjig.

Razumevanje varuhov rokopisnih zbirk uvrščam med prav posebne blage: dnevi, vedno novi dnevi in tedni mojih obiskov, njihovo sprejemanje mojih prošenj za ponovne preglede rokopisov, naklonjenost, da so mi odpirali vrata do zelo zavarovanih in tudi neznanih rokopisnih enot, je neprecenljiv izraz zaupanja, ki se je pogosto izrazilo v obojestranskem veselju nad novimi spoznanji. V prvi vrsti gre moja zahvala dr. Marjanu Smoliku, g. Jožetu Goličniku, dr. Miranu Špeliču, dr. Antonu Nadrahu in p. Felicijanu Pevcu. Velikokrat sem kolege v javnih knjižnicah in arhivih zaprosila za posebne usluge, za podaljšanje delovnega časa in nikoli me niso zavrnil. – Dodatno delo za sodelavce v knjižnicah in arhivih se je nakopičilo v poznejših letih, prvi razstavi o romanskih rokopisih iz Stične in zatem iz Žičke kartuzije je sledilo še več predstavitev. Leta 2010 je bila postavljena razstava *Manuscripta*, leta 2012 razstava o rokopisih in prvtotiskih iz Nadškofijskega arhiva v Mariboru, 2017 razstava Črna umetnost v barvah iz zbirk Narodne in univerzitetne knjižnice, 2019 razstava o Sigismundu Lambergu, njegovem Brevirju in knjižni umetnosti v drugi polovici 15. stoletja, skupaj s prijateljem prof. dr. Francetom M. Dolinarjem; večjih in manjših razstav je bilo še več. Hvaležna sem kolegom iz zbirke rokopisov in starih tiskov v Narodni in univerzitetni knjižnici, saj je po vseh letih naše srečevanje preraslo v prijateljstvo, brez katerih ne bi zmogla opraviti načrtovanega dela: dr. Miha Glavan, mag. Marijan Rupert, Samo Kristan, dr. Sonja Svoljšak. Prisrčnosti kolegov iz Nadškofijskega arhiva v Ljubljani in v Mariboru ni mogoče poplačati, a bila je vedno prisotna: prof. dr. France M. Dolinar, Tone Krampač, Igor Filipič, mag. Lilijana Urlep in sodelavci v ozadju so mi vedno pomagali. Veliko ur sem prebila v Arhivu Republike Slovenije, zadnje čase zaradi priprave kataloga neobjavljenih rokopisov in fragmentov v zbirki *Manuscripta et fragmenta*, in to je bil prvi zvezek, namenjen razreševanju preostankov srednjeveških rokopisov pri nas.

Drugo zavetje so mi nudili prijatelji – raziskovalci srednjeveških rokopisov v Avstriji, Nemčiji in Italiji.

Študijski obiski Dunaja so stekli ob podpori dr. Felixa J. Bistra. Izjemno prijazno me je leta 1988 sprejel zdaj žal pokojni dvorni svetnik, univ. prof. dr. Otto Mazal, ki mi je kot ravnatelj rokopisne zbirke v Avstrijski nacionalni knjižnici na Dunaju omogočil dostop do vseh zaželenih rokopisnih spomenikov, tudi do cimelij. Sprejel me je tako rekoč med »domače rokopisnike« in me počastil s svojim prijateljstvom. Njegova naslednika univ. prof. dr. Ernst Gamillschegg in dr. Andreas Fingernagel pa sta mi z vsakim trenutkom dokazovala svoje široko srce in neomejeno podporo. Sredi devetdesetih let mi je dr. Franz Lackner z Avstrijske akademije znanosti omogočil raziskovalno sodelovanje prek bilateralnega projekta »Dokumentiranje srednjeveških rokopisov slovenskih in avstrijskih provenienc v slovenskih in avstrijskih bibliotekah in arhivih«. Knjižnica Komisije za srednjeveške pisne in knjižne spomenike Avstrijske akademije znanosti mi je bila vselej odprta, ni je pa čez misel znanstvenikov svetovnega ugleda, kot je prof. dr. Otto Kresten, vsestranskega znanja dr. Aloisa Haidingerja, dr. Christine Glassner in kolegov na drugih raziskovalnih projektih. Veliko imenitnih debat se je odprlo ob problemih, ki smo jih razgrinjali na Inštitutu Otta Pächta na Univerzi na Dunaju z dr. Ulrike Jenni, dr. Martinom Rolandom, dr. Chistine Beier, dr. Veroniko Pirker in drugimi. Za vsa strokovna vprašanja mi je dr. Lackner tako rekoč nenehno stal ob strani, on in sodelavci so mi vrata po vsem svetu odpirali hitreje, kot sem mogla vse prehode uporabiti. Ugladili so mi pot do drugih kolegov, s tem pa do novih zbirk in pogovorov. Zato sem danes bogatejša za prijatelje v Gradcu: kaj bi brez dr. Hansa Zottra in dr. Ericha Renhardta. Stiki s kolegi v Münchnu, Augsburgu, Berlinu, Budimpešti, Pragi in drugod so že dolgo stalnica, pomagali so mi pri pridobitvah štipendij, prof. dr. Walter Koch z Inštituta za pomožne zgodovinske vede mi je kot dolgoletni prijatelj rad omogočil dostop do izbrane literature, na Centralnem inštitutu za umetnostno zgodovino pa sem vprašanja knjižnega slikarstva lahko prediskutirala s poznavalcema, kot sta dr. Wolfgang Augustyn in dr. Karl-Georg Pfändner. Zadnja leta so bogatili pogovori in stiki z univ. prof. Everardom Overgaauwom na Humboldtovi univerzi v Berlinu, poleg tega dolgoletnim vodjo rokopisne zbirke Državni knjižnici v Berlinu. Nekaj vprašanj o identitetah prepisovalcev sem reševala

ob ljubeznivi podpori prof. dr. Jürgena Wolfa z Univerze v Marburgu, prof. dr. Martina Schuberta z univerze Duisburg – Essen in kolegov iz Mednarodnega komiteja za latinsko paleografijo. Marsikdaj sem se obrnila na Edith Madas in Andrása Vizkeletyja iz Budimpešte – naše izkušnje o zgodovini knjige se prekrivajo. Prekratka so bila srečanja s prof. dr. Cesarom Scalonom na Univerzi v Vidmu, a upam, da ni vseh dni konec. Štipendijo in vabilo za sodelovanje na Univerzi Yale, kar me je pripeljalo do Auerspergovih rokopisov, pa sta podpisala prof. dr. Walter Cahn in prof. dr. Robert Babcock. – Mnogih kolegov nisem imenovala: vsekakor bi bil seznam dolg in besede, s katerimi bi hotela izreči zahvalo, ne povedo dovolj.

Raziskovalno delo v avstrijskih knjižnicah in arhivih je bilo zame izjemno pomembno, saj samo Univerzitetna knjižnica v Gradcu in Avstrijska nacionalna knjižnica na Dunaju hranita več rokopisov kot vse slovenske. Do našega srednjeveškega gradiva so mi bila vedno odprta vrata po zaslugi akad. prof. dr. Branka Stanovnika, ki je moje prošnje podprl z možnostmi, ki jih omogoča medakademijska izmenjava SAZU in Avstrijske akademije znanosti. Ne najdem besed, da bi se zahvalila akad. prof. dr. Petru Štihu, ki je moje besede o velikem vsebinskem bogastvu, ki tiči skrito v nekaj tisoč razsutih fragmentih, prenesel v zbirko *Manuscripta et fragmenta* v sozaložništvu SAZU, kjer so zaokroženo popisana in analizirana doslej neznana rokopisna dela.

Rada se bom spominjala pogovorov s tistimi doktorandi in študenti na Oddelku za umetnostno zgodovino, s katerimi me povezujejo srednjeveški rokopisi in v celoti duhovnost in umetnost teh stoletij in z nekaterimi se prijateljstvo po mnogih letih nadaljuje: stiki z dr. Sonjo Svoljšak so delovna stalnica, izjemne disertacije s srednjeveškimi vsebinami so prispevali dr. Barbara Benulič, dr. Zora Žbontar, dr. Barbara Peklar in dr. Miklavž Komelj, na Oddelku za umetnostno zgodovino pa delo nadaljujejo prof. dr. Tine Germ, doc. dr. Katja Mahnič in doc. dr. Nataša Kavčič.

Moje korakanje za srednjeveškimi rokopisi se je začelo v gimnazijskih dneh: imela sem srečo, da me je v svet slovenskega jezika in književnosti štiri leta vodil profesor Martin Silvester. Njegovo izjemno znanje, sijajna predavanja in recitiranje literarnih odlomkov v mnogih jezikih od latinščine do ducata modernih jezikov, popolna pre-

danost zaupani nalogi, da nam pokaže svet književnosti, kar se je povezalo z mojo/našo začaranostjo nad magijo besede, ko je bral svoje prevode jugoslovanskih pesnikov. To se je spletlo v veliko pogrešanje književnosti in sploh pisane besede. Kadar koli.

Besedilo je obsežno in zato odločitev za natis ni bila preprosta: upam, da bo knjiga našla odmev med bralci. Ker je bil natis povezan z nekaj težavami, se posebej zahvaljujem Mohorjevi založbi v Celovcu in Znanstveni založbi Filozofske fakultete za odločitev, da sta knjigo

sprejeli v svoj program. Pri končnem oblikovanju besedila pa sta mi ob strani stala dva prijatelja, Tine Logar in ddr. Igor Grdina.

Vsa leta me je spremljala ljubezen mojih domačih, ki jim ob meni ni bilo lahko. In ljubezen vse odpušča in ljubezen vedno čaka. Z naklonjenostjo so spremljali moja potovanja po srednjem veku in me čakali, da se vrnem, z veseljem spremljali moje novosti, poslušali moje razglablajoče monologe in me, kadar je bilo treba, vedno znova postavili na noge.

I. POGLAVJE

Izhodišča, danosti in sestavljanje rokopisne dediščine

Oglejski kancler Paolo Santonino je v letih od 1485 do 1487 spremljal generalnega vikarja oglejskega patriarha škofa Petra Carlija iz Carorleja po Koroški, delu Kranjske in delu južne Štajerske;¹ kot radoveden in pozoren opazovalec je v popotno fresko o življenjskih razmerah vnesel tudi notice o blagostanju, ki ga je videl v znanju, knjigah in knjižnicah, ne le zunanjih imenitnostih. Zapovrstjo je imenoval župnike, ki so mu pokazali svoje bogate knjižne zaklade in ga razveselili z velikim in mnogostranskim znanjem, med drugim tudi kanonskega prava.² Ko se je visoko odposlanstvo ustavilo v Kranju, je opisal mesto in pristavil, da je v farni cerkvi sv. Kancijana – ki je »prelepa stavba, v kateri ne najdeš lesenega bruna, ampak je čez in čez visoko obokana« – videl veliko dragocenega, zatega in srebrnega liturgičnega posodja, »razne knjige« ... in da bi »vse to bilo kar primeren okras kateri koli stolni cerkvi«.³ V Beljaku ga je očarala »množina mašnih in drugih pevskih knjig«; ko se je odposlanstvo ustavilo v gostišču na Vranskem, sicer ni najti besede, da bi pri Andreju Fencostu videl kakršne koli knjige, vendar je ostalo črno na belem, da je bil bakalar svobodnih veščin. Glede na naloge, ki jih je imela patriarhova delegacija, je Santonino tod in drugod zapisal, da so cerkev opleniili Turki ter odnesli vse, tudi knjige.⁴ Za vselej pa so se v spominu ohranile besede o knjižnici Žičke kartuzije, kjer mu je subprior pokazal zares osupljivo množico knjig, bilo jih je več kot dva tisoč.⁵

Santoninove besede so avtentično pričevanje njegovega časa. V odlomku o Žički kartuziji je označil razliko med rokopisnimi, »s trsom pisanimi« knjigami in tiskanimi, »kakor je danes v navadi«. Dobri dve desetletji po Gutenbergovih prvih dosežkih je tiskana knjiga postala širše dostopna dobrina, in to je prva ločnica med srednjeveško in poznejšo knjigo, ki jo v naslednjih desetletjih postavljajo pregledi književnih del in knjižnični katalogi. Način prenašanja besedil na pergamentno ali papirno osnovo je razmaknil dve tradiciji. Rokopisna dela so še naprej ostala del znanstvenega in širšega kulturnega delovanja, le da se je zlagoma stanjšala plast njihovih vse-

obsegajočih ciljev in potreb bralcev, postala so izhodišče za dokončanje nekega zapisa in zavzela so veliko polje ožjemu krogu in seveda zasebnosti namenjenega ustvarjanja, dokumentiranja. Ko je Jožef Kalasanc Erberg leta 1825 zapisal večji del svojega besedila *Versuch eines Entwurfes zu einer Literar-Geschichte für Crain* ali v prevodu *Poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske*,⁶ je ob naslovih knjižnih enot navajal različne podatke, tako da je iz vpisov razvidno, ali je delo ohranjeno v rokopisni ali tiskani obliki. Starejšim knjižnim spomenikom je posebej namenil tretje poglavje oz. *Dritte Frage* z naslovom *Katere odličnejše rokopise je najti, ki so nastali pred časom tiskarstva, ali pa niso bili natisnjeni*?⁷

Vendar sama struktura Erbergovega (načrtovanega, pripravljanega) dela o literarni zgodovini premaga kritično zadržan naslov, da gre za »poskus osnutka« oz. »zbirko podatkov« o književnih delih. Ni mogoče spregledati, da je v dvanajstih tematskih opredelitvah jedrnih tvarin in dodanih pregledih drugih umetnosti Erberg razgrnil širok pogled na naravo knjig, vsebine in vplivanje. V prvem poglavju je odprl pogled na začetke – kdaj se je pri nas začel oblikovati duh ali bolje hotenje po literarnem ustvarjanju, v drugem poglavju se je vprašal glede vpliva tiskarstva, tretje je namenil rokopisnim spomenikom, v četrtem je postavil v ospredje razmislek o prvi knjigi, natisnjeni na Kranjskem, peto poglavje je namenjeno tehtanju, kdo je največ pripomogel k podpiranju literature na Kranjskem, posebej kranjske literature, v šestem je postavil vprašanje, koga je šteti med odlične kranjske pisatelje, v sedmem se je posvetil najstarejšim znanim šolam v Ljubljani, osmo poglavje je namenjeno raziskovanju prisotnosti *Bibliae pauperum* iz Kranjske, v devetem je spregovoril o bakroreznih portretih kranjskih učenjakov oz. izobražencev, v desetem je zaokrožil misli o oblikovanju družb literatov, v enajstem je pregledal naslove

⁶ *Versuch eines Entwurfes zu einer Literar-Geschichte für Crain*; Ljubljana, ARS, SI AS 730, fasc. 75; na naslovnici je letnica 1825.

⁷ *Dritte Frage. Welche vorzüglicheren Manuscripte finden sich vor, die dem Zeitpunkte der Buchdruckerei vorausgehen, oder nicht gedruckt worden sind?* Uršič, Jožef Kalasanc Erberg, str. 37–47. – Iz Erbergovega *Poskusa osnutka za literarno zgodovino Kranjske* je črpal podatke, Erbergove misli in sklepe Vinko Ferrerski Klun, ki je v *Mittheilungen des historischen Vereines für Krain* objavil več člankov. Res je zapisal, da se je natančno držal zelo dragocenega rokopisa iz Dola, katerega prepis je imel na razpolago. Za Klunove članke in druge prepise Erbergovega dela gl. Uršič, Jožef Kalasanc Erberg, str. 14–16.

¹ Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. lat. 3795.

² Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 17–18, 25, 36.

³ Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 41.

⁴ Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 48, 65 in 81.

⁵ Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 87.

najpomembnejših knjižnic na Kranjskem, v dvanajstem, zadnjem poglavju pa je predstavil različne vidike prvih kranjskih koledarjev in posebej pratik.

Erbergov *Poskus osnutka* razgrinja pahljačo vsebin, ki pripadajo več umetnostnim in znanstvenim strokam. Čeprav je bil naklonjen srednjeveški literaturi in ji je namenil tretje poglavje, je pregled del pičel, navsezadnje ni navedel niti tistih srednjeveških rokopisov, ki so nedvomno bili v njegovi lasti, kakor še danes pričajo zlati supralibri na platnicah in v njih grbovni pečati. V naslovu *Uvoda* je zapisal, da se je oprl na vire iz dolske knjižnice, in razgrnil je svoje dileme: da je literarna zgodovina Kranjske zelo pomembno področje, ki posreduje veliko znanja o očetnjavi in njeni slavi, poleg tega pa prispeva k poznavanju zgodovine in njenemu ohranjanju. Zavedal se je, da je treba postaviti nekatere omejitve (to je razvidno tudi iz strukture dvanajstih poglavij), saj s poglobljanjem v literarnozgodovinske teme vse bolj živo vstaja hlepenje po večjih obzorjih in poglobljenem, temeljitejšem obravnavanju. Erbergove pozornosti do protestantike ni mogoče prezreti, vendar je bil natančen bralec in ocenjevalec del v vseh jezikih in številnih znanostih – naj kot primerjavo navedem, da je imel imenitno zbirko matematičnih knjig Jurija Vege. Književnosti naslednjih stoletij je namenil tudi ekskurze o avtorjih in v šestem poglavju je obravnaval dela od Pavla Obersteina (Obersteinerja) dalje, navaljal je odlomke iz kritik in misli, pesmi, volila, posvetila itd. imenovanih avtorjev. Kot občutljiv zbiralec knjig, ki je prisluhnil njihovim usodam, je na prostem robu zapisal misli, s katerimi opozarja na odsotnost starejših rokopisov, ki so jih po uveljavitvi tiska razdrli, fragmente pa uporabili za knjižne vezave.⁸

Tudi če je Erberg besedilo sestavil »za lastno uporabo« in ga ni nameraval izročiti javnosti, se je dela lotil skrbno in podprt z Zoisovim prijateljstvom je sledil svojemu nagnjenju »do vsega literarnega«. Kakor je prebrati v pismu sinu Pepiju, je Erberg v vseh življenjskih preskušnjah

⁸ Na prvi strani tretjega poglavja piše: »Pripombe, da je tiskanje knjig in s tem prebujena strast za novotarje (povzročila, sprožila) uničenje številnih starih rokopisov in da jih je najti v vezavah, pri čemer so rokopisi izgubili pozornost, da bi imeli samo tiskane knjige /.../ tukaj ne smemo spregledati. Koliko dobrih, nemara boljših rokopisov kot so bile moderne tiskane knjige, je tako propadlo posebej na Kranjskem, pri čemer je morala imeti svojo vlogo tudi različnost slovanske deželne govorice glede na prve tiskane knjige.« Transkribirano besedilo: Uršič, *Jožef Kalasanc Erberg*, str. 37, prev. N. G.

ohranil zanimanje za književnost, posebej kadar je šlo za njegovo domovino, ki je vselej bila in ostala Kranjska.⁹ K svojemu delu je bolj ali manj uspešno in občasno pritegnil nekaj pomočnikov,¹⁰ le da mu je bil edini v intelektualno enakovredno oporo Žiga Zois, ki mu je odprl svojo knjižnico. Branje knjižnih naslovov med drugim pove, da je samo izjemoma navedel liturgična dela, kot npr. lepo poslikan *Brevir za Sigismunda Lamberga*,¹¹ medtem ko svojega *Misala*, nepopolnega, a lepega rokopisa 15. stoletja, sploh ni omenil.¹² Prav tako pogrešam besedo več o razkošno iluminiranem *Misalu oglejske rabe*.¹³ – *Poskus*

⁹ Pismo sinu Pepiju (13. junij 1840) je predstavljeno v: Uršič, *Jožef Kalasanc Erberg*, str. 10.

¹⁰ J. A. Suppantšitsch je pisal izvlečke in pregledoval dunajske liste, Jernej Kopitar je ostal zvest svoji ljubezni do jezikoslovja, Anton Rožič je bil pri Erbergu knjižničar, a ni sledov, da bi zanj zbiral gradivo.

¹¹ *Brevir Sigismunda Lamberga* je zdaj: Ljubljana, Nadškofija (brez signature). – V tretjem poglavju (njegov rokopis str. 70) mdr. navaja rokopise, ki jih je citiral Valvasor; iz srednjega veka je ob prvotisku, *Brevirju ljubljanskega škofa Sigismunda Lamberga*, zapisal: *Vom ersten Laibacher Bischoff Sigmund Lamberg soll ein schon [schön] ausgemaltes Brevir in der Fürstl. Auerspergischen Bibliothek seiner Zeit vorhanden gewesen sein*. Uršič, *Jožef Kalasanc Erberg*, str. 44.

¹² *Misal* je po pridobljenih podatkih samo delni rokopis, zdaj: Dunaj, HHStA, signatura mi ni znana, videti je zlahten rokopis 15. stoletja, z rdečilom izpisane iniciale so suvereno delo. – V številnih privatnih knjižničnih katalogih liturgična dela niso posebej navedena.

¹³ Ta *Misal*, ki je bil v lasti oglejskega patriarha Ludwika von Tecka, je naveden v katalogu Erbergovih knjig iz leta 1798 z besedami: *Ein Alter Missal mit gräftig in miniaturgehaltenen Anfangsbuchstaben und Vergoldung aus dem 13 oder 14 Jahrhundert auf Pergament, Fol. S III.* – Navedeno v *Verzeichniß der Bücher*, razdelek *Manuscripta*. – Preostali domnevno srednjeveški rokopisi so sem in tja časovno izmuzljivi. Ob *Celjski kroniki*, hranjeni v tedanji dunajski Dvorni knjižnici, je Erberg navedel, da je rokopis v formatu folio, ima 51 listov in zapisan je datum dokončanja, 7. september 1566. Ob naslovu *res gestas Henrici XII Reguli Bajorum, quibus Aventinus in suis Annalibus Bojorum usus est. Vide Aventinum* je nekaj izzivalno nenavadnih podatkov: Erberg pravi, da je Henricus de Stainer sive Lithopolitanus I. U. D. navedeno delo napisal v 13. stoletju in ga je uporabil zgodovinar Johannes Aventin v velikem kronističnem delu o bavarskih knezih. Tudi podatek, da je Dominicus Papalis našel na Kranjskem napisano *Kroniko vladarjev Dalmacije*, ni natančneje opredeljen. Pomembna je navedba rokopisa iz leta 1452, ki je bil v knjižnici samostana Stična: *De origine et Progressu Religionis christiane in Carniola*, ki ga je napisal Andreas Gall von Gallenstein. Če je delo govorilo o procesu ukoreninjenja krščanstva med našimi predniki, je moralo sporočati tudi kakšne podatke ali namige, ki jih mogoče ne poznamo, vendar bi utegnili osvetliti tudi pokristjanjevanje; rokopis je pred ▶

osnutka je besedilo, ki vseskozi nepristransko in kritično posreduje podatke o rokopisnih in tiskanih delih, ki jih je Erberg prebral in vsebino poznal. Smemo reči – posebej ob pogledu na strani leta 1798 sestavljenega kataloga Erbergove knjižnice in grafičnih listov –, da navedeni naslovi zrcalijo fond odlične plemiške knjižnice, ki je imela vse lastnosti kozmopolitskega naziranja, v katerem je kranjska literatura dobila svojo utemeljenost, a vse to bistveno dopolnjuje (in po svoje presega) Erbergovo široko, večplastno razmišljanje o literaturi, njenih tvorcih, bralcih in dolgotrajnem življenju vsebin, ki se vpletejo v dela poznejših rodov.

Čeprav v naslednjem času, torej neposredno po Erbergovem *Osnutku*, ni najti orisa srednjeveškega literarnega obzorja, je to treba pripisati odsotnosti potrebne podatkovne osnove za tako delo, katalogov najrazličnejših knjižnic s sezname rokopisnih del in njihovih avtorjev, manjkale so tudi analize posameznih del ali izbranih knjižnic, jasno začrtani raziskovalni cilji ter vedenje o znanstveni ravni primerjalnih publikacij. Prav gotovo bi tudi vsak avtor želel svoje misli pretehtati v krogu somišljenikov. Matija Čop je kot knjižničar v licejski biblioteki sicer imel dostop do tam deponiranega rokopisnega gradiva iz sekulariziranih samostanov, in čeprav ni mogoče dvomiti, da je poznal kodekse iz Stične, Bistre itd., ni zapisal ničesar preglednega. Ni bil edini, ki se je oziral predvsem na dela v slovenskem jeziku, in zato se je v tehtanju literarnega ustvarjanja v primerjavi s srednjim vekom bolje odrezalo obdobje reformacije.

Okoli leta 1880 je izšlo nekaj del, ki so pustila svoj pečat in razgrnila takratne sodbe o starejši književnosti, na tem je zrastle poznejše poglobljeno znanstveno raziskovanje. Umestno se je spomniti na *Pripomoček k zgodovini slovenskega slovstva*, ki ga je Julij Kleinmayr izdal in založil leta 1879. Tudi tu je srednjeveška literatura

izostala, a Kleinmayr se je tega zavedal: »Obširneje zgodovine slovenskega slovstva še nimamo – a mnogo se je uže poskušalo na tem polju in mnogo nam je gradiva po raznih knjigah, listih in sestavkih. Upati smemo, da se po skrajnej delavnosti doticnikov kmalo obelodani prepotrebna zgodovina domačega pisemstva.«¹⁴ Že leta 1881 je objavil *Zgodovino slovenskega slovstva*, kjer je delitev med staroslovensko in novoslovensko literaturo jasno začrtana z letom 1550, s tem pa tudi med srednjim in novim vekom. V poglavju staroslovenske književnosti so prostor dobili *Brižinski spomeniki*, Ulrik Lichtensteinski, opazka o pomenu Berlogarjevega oz. Prelokarjevega dela na dunajskem dvoru, kronistično delo Ivana (Janeza) Vetrinjskega in odlomek o vlogi slovenskega jezika v pravni rabi, na sodiščih, v prisegah itd.¹⁵ Še pred tem je Karol Glaser objavil obsežno *Zgodovino slovenskega slovstva* v štirih knjigah, ki je – tako kot pri marsikaterem drugem avtorju – zaobjela literarna dela z razpravami o narečjih, pisavah, zgodovini, slovenstvu, s predstavitvami spomenikov drugih slovanskih skupnosti, ki niso povezani s srednjeveško kulturo in literaturo slovenskih krajev. Poglavje o srednjeveških knjižnih spomenikih niti ni kratko¹⁶ in je upošteval več enot. Našel je nekaj anekdotičnih detajlov, povezanih z Ulrikom Lichtensteinskim, v zgodovino Slovencev na zahodni meji je vpletel podatke o t. i. *Svetoivanskem evangeliju*,¹⁷ omenil je hvalnico Mariji iz rokopisa v lasti družine Auersperg,¹⁸ kratka slovenska besedila (spovedi in »Čaščena bodi ...«)

¹⁴ Kleinmayr, *Pripomoček*, str. 3. V obsežen seznam »Pisatelji in pesniki novoslovenske dobe« je vključil osebe šele od reformacije dalje, seznama za staroslovenske avtorje ni sestavil.

¹⁵ Kleinmayr, *Zgodovina*, str. 11, 20–23, 39–44.

¹⁶ Glaser, *Zgodovina 1*, str. 64–72.

¹⁷ Iz Glaserjevih besed je razvidno, da ima v mislih *Evangelij sv. Marka*: »Svetoivanski evangelij je za Slovence velike važnosti. Oglejski patrijarh Ulrik je l. 1120. stari svetoivanski (štivanski) samostan ob Timavu združil z opatijo v Belinji pri Ogleju. Med zakladi, ki so se prenesli v Belinjo, se je nahajal tudi dragocen rokopis evangelija, ki ga je baje napisal sv. evangelist Marko sam. V XIII. ali XIV. stoletju so ga prenesli v zakladnico oglejsko in tam so dali sedem zvezkov obsegajoč evangelij vezati v zlate platnice.« Glaser, *Zgodovina 1*, str. 65.

To je sicer čedajski fragment, ob katerem obstajata še dva folija, ki sta hranjena v Benetkah ter odlomki iz Prage (kamor jih je odnesel kralj Karel IV., sicer sorodnik oglejskega patriarha Nikolaja Luksemburškega). Scalon, *L'Evangelario di san Marco*.

¹⁸ Zdaj Dunaj, HHStA, Ms 14.

► letom 1809 videl v Stični bodisi Hoff ali Breckerfeld; gl. Kidrič, F., Gall baroni Gallenstein. *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, ZRC SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/rodбина/sbi195487/#slovenski-biografski-leksikon> (13. junij 2021). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*: 2. zv. *Erberg - Hinterlechner*. Izidor Cankar et al. Ljubljana, Zadrúžna gospodarska banka, 1926). – Iz časa ok. 1460 je še velik in slikarsko okrašen rokopis *Svetovne kronike* Johannessa de Utino, *Chronica de aetate mundi*; značilna vezava z zlato odtisnjenim supralibrom ne pušča dvomov glede lastništva; gl. str. 319. – Druga rokopisna dela so iz časa po 1550. Popolni citati: Uršič, *Jožef Kalasanc Erberg*, str. 44–47.